

УДК 37(091)(477) «18/19»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-1-2>

Микола ГАЛІВ,
orcid.org/0000-0001-7068-3124
доктор педагогічних наук,
професор кафедри історії України
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *halivm@yahoo.com*

ЗАСТОСУВАННЯ «СТАТИСТИЧНОГО МЕТОДУ» В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА ХІХ – КІНЕЦЬ ХХ СТ.)

У статті аналізується використання «статистичного методу» українськими дослідниками історії освіти (середина ХІХ – кінець ХХ ст.). Методологія дослідження ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових, спеціально-історичних і спеціальних джерелознавчих методів. Вибірку історіографічних джерел для цього дослідження здійснено за гніздовим методом.

Упродовж досліджуваного часу методи історичної статистики («статистичний метод») активно використовувалися українськими дослідниками історії освіти, які прагнули математично окреслити чисельність закладів освіти різного рівня, кількість учнів-студентів і педагогів-викладачів, розмір фінансових видатків на освіту впродовж певних історичних періодів тощо. Оперування історичною статистикою збагатило дослідження історії освіти великою кількістю фактичного матеріалу, додало йому об'єктивності, емпіричності, каузальності (або ж видимості об'єктивності, емпіричності й каузальності). Особливо активно послуговувалися статистикою у своїх дослідженнях з історії шкільництва такі вчені: А. Андрохович, Д. Багалій, С. Баран, А. Бондар, М. Гриценко, М. Грищенко, Г. Данилевський М. Константинович, І. Пуха, С. Томашиівський, І. Франко та ін.

Попри очевидні переваги, використання статистичного методу мало й певні недоліки. По-перше, автори часто не мали повної статистики, а використовуючи наявну часткову інформацію, намагалися екстраполювати її на весь об'єкт дослідження. По-друге, траплялися випадки, коли вчені не мали надійних джерел для виведення навіть приблизної статистики. По-третє, дослідники доволі часто послуговувалися середньостатистичними показниками, які є математично точними, але все ж абстрактними величинами. По-четверте, наводячи статистичні факти, учені подекуди послуговувалися насправді не цими показниками, а ціннісними критеріями.

Ключові слова: історична статистика, «статистичний метод», історіографія, історія освіти, українські історики.

Mykola HALIV,
orcid.org/0000-0001-7068-3124
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor at the History of Ukraine Department
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *halivm@yahoo.com*

APPLICATION OF THE “STATISTICAL METHOD” IN THE STUDIES OF UKRAINIAN HISTORIANS OF EDUCATION (MID-XIX – END OF XX CENTURY)

The use of the “statistical method” by Ukrainian researchers of the history of education (mid-nineteenth – late twentieth century) is analyzed in this article. The research methodology is based on the complex application of general scientific, special-historical and special source-based methods. The selection of historiographical sources for this study was carried out by the nesting method.

During the study period, the methods of historical statistics (“statistical method”) were actively used by Ukrainian researchers of educational history, who sought to mathematically outline the number of educational institutions of different levels, the number of students and teachers, the amount of financial expenditures on education during certain historical periods. The operation of historical statistics has enriched the study of the history of education with a large amount of factual material, added to it objectivity, empiricism, causality (or the appearance of objectivity, empiricism and causality). The following scientists were especially active in using statistics in their research on the history of schooling: A. Androkhovych, D. Bagaliy, S. Baran, A. Bondar, M. Hrytsenko, M. Hryshchenko, G. Danylevsky, M. Konstantynovych, I. Pukha, S. Tomashivsky, I. Franko, and others.

Despite the obvious advantages, the use of the “statistical method” had some disadvantages. First, the authors often did not have complete statistics, and using the available partial information, tried to extrapolate it to the entire object of study. Secondly, there were cases when scientists did not have reliable sources for deriving even approximate statistics.

Third, researchers have often used averages that are mathematically accurate but still abstract. Fourth, citing statistical facts, scientists in some places did not actually use these indicators, but value criteria.

Key words: *historical statistics, "statistical method", historiography, history of education, Ukrainian historians.*

Постановка проблеми. Дослідження методологічного інструментарію українських істориків XIX–XX ст. передбачає аналіз конкретних проявів застосування ученими тих чи інших методів опрацювання фактичної інформації. Серед різноманітних методів історичної науки особливої уваги заслуговують методи історичної статистики, відомі під узагальненою неформалізованою назвою «статистичний метод». Починаючи з середини XIX ст., під впливом позитивізму він активно апробувався в українській історичній науці, зокрема і в студіях з історії освіти. Для нас важливо проаналізувати застосування «статистичного методу» у працях українських істориків освіти з огляду дві обставини: 1) історія освіти як напрям в українській історичній науці має вже півторастолітню традицію й налічує понад тисячу бібліографічних позицій; 2) на сьогодні немає комплексних студій щодо методологічного інструментарію саме істориків, які займалися дослідженням розвитку освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Арсенал методів науково-історичних досліджень окремих українських учених (М. Грушевського, Д. Багалія, І. Крип'якевича, І. Франка та ін.) досліджувався І. Богдашиною, І. Гиричем, І. Заболотною, В. Кравченком, В. Тельваком тощо. Питання використання українськими вченими історичної статистики розглядали О. Богдашина (Богдашина, 2010), К. Галушко (Галушко, 2012), М. Галів (Галів, 2018) та ін. Вважаємо, що питання використання «статистичного методу» українськими дослідниками історії освіти (середина XIX – кінець XX ст.) потребує окремого дослідження.

Мета дослідження – виявити та проаналізувати використання «статистичного методу» українськими дослідниками історії освіти (середина XIX – кінець XX ст.). Відзначимо, що для аналізу обрано праці, які побачили світ у доволі широких часових рамках: від 1840-х рр., коли з'явилися перші студії вітчизняних авторів з історії освіти (І. Міхневич, 1843 р.) до 1980-х р. – часу зламу марксистського історико-теоретичного конструкту як методологічного фундаменту історичної науки в Україні. Таке широке історіографічне тло створює можливість більш узагальнено охарактеризувати досліджуване питання.

Вибірку історіографічних джерел для цього дослідження здійснено за гніздовим методом. Перевагою такого методу є увага до найрельєф-

нішої ілюстрації використання історичної статистики у працях українських істориків освіти окресленого періоду.

Виклад основного матеріалу. Українські дослідники історії освіти у другій половині XIX ст. почали застосовувати у своїх студіях «статистичний метод», який передбачав використання та осмислення статистичної інформації з метою демонстрації кліометричних явищ. Оперування історичною статистикою збагатило історико-педагогічну науку великою кількістю фактичного матеріалу, додало йому об'єктивності, емпіричності, каузальності (або ж видимості об'єктивності, емпіричності й каузальності). Першість у цьому належить Г. Данилевському – досліднику історії шкільництва на Харківщині (Данилевский, 1866). Особливо активно послуговувалися статистикою у своїх дослідженнях з історії шкільництва А. Андрохівич, Д. Багалій, С. Баран, А. Бондар, М. Гриценко, М. Грищенко, М. Константинович, І. Пуха, С. Томашівський, І. Франко та ін. Наводити прикладів застосування «статистичного методу» у працях цих та інших учених можна безліч.

З іншого боку, використання «статистичного методу» мало й певні недоліки. По-перше, автори часто не мали повної статистики, а використовуючи її наявну інформацію, намагалися екстраполювати її на весь об'єкт дослідження. Так, М. Константинович (1875) при аналізі стану освіти в трьох українських правобережних губерніях (Київській, Волинській і Подільській) використав статистичні дані за 1873 р. Шляхом математичних підрахунків він показав кількість учнів православного віросповідання у народних школах Південно-західного краю щодо кількості православного чоловічого і жіночого населення. Такий підрахунок він міг здійснити лише щодо тих міст і поселень де була лише початкова школа. Натомість змушений був вивести поза межі аналізу дані з тих міст (зокрема, Києва, Острога, Рівного), де діяли й інші навчальні заклади (Константинович, 1875: 14–15). Це не дало адекватної картини по усьому генерал-губернаторству, тож представлений ученим показник (1 учень на 19,29 мешканців чоловічої статі і 1 учениця на 197,33 мешканців жіночої статі) при екстраполяції на усьо досліджувану територію, вочевидь, хибував.

Схожий недолік можна спостерегти і в статистичних обрахунках І. Франка кількості народних шкіл (1892). Учений оперував статистикою попе-

реднього року й через брак інформації щодо міст змушений був вдаватися до заокруглень. Зокрема писав, що у містах є «около 200» початкових шкіл. Таке узагальнення спровокувало й подальші приблизні твердження про те, що «близько 3000 громад в нашій краї не мають школи» (Франко, 1892: 101). Подібно й С. Томашівський, пишучи про шкільництво в «Угорській Русі» (1905), використав шкільну статистику за 1903 р. і відзначив її проблемні моменти. Зокрема, вказував на «непевність чисел» про кількість школярів української і угорської національностей, бо не має даних про чисельність єврейських дітей (Томашівський, 1905: 10).

У 1926 р. Г. Коркушко намагався продемонструвати незадовільний рівень освіти в Російській імперії другої половини XIX ст. Дослідник навів статистичні дані за 1856 р.: на 64 млн. населення в Росії (без Польщі) було 8227 шкіл з 450002 учнями, а це – 0,7% від усього населення і приблизно 7 – 8% від усіх дітей шкільного віку (Коркушко, 1926: 3). Проте ці показники не дали авторові бажаних підстав для висновку про «мізерні наслідки роботи в галузі народної освіти» (Коркушко, 1926: 3), бо вказівка на кількість учнів (0,7% від кількості населення) особливо нічого не дала, бо автор не міг сказати, скільки повинно бути учнів на певну кількість населення – 1 чи 10%. Інший показник – кількість учнів школи від загальної кількості дітей шкільного віку – був більш важливим, але в Г. Коркушка не було даних, власне, про кількість дітей шкільного віку, бо така статистика у досліджуваній ним період не велася. Тому дослідник змушений був узяти сучасні йому дані про кількість дітей шкільного віку (при цьому у статті їх не навів) й зробити висновок, що зазначені 450 тис. учнів – це 7-8% від кількості потенційних школярів. Як бачимо, через брак статистичних даних обрахунки автора, вочевидь, хибували.

На неточність статистичних даних вказував і радянський учений О. Дзевєрін (1960). Він помітив її щодо кількості початкових, семирічних, середніх шкіл в УРСР у 1940–1941 н.р. У праці М. Грищенка «Розвиток народної освіти на Україні за Радянської влади» було зазначено 29597 шкіл. Але М. Грищенко у брошурі «Розвиток радянської школи на Україні» твердив, що число шкіл становило 30880 (Дзевєрін, 1960: 29). Така неточність обурювала науковця.

Представники української діаспори у своїх студіях також вказували на проблемність статистики. Б. Білаш, аналізуючи українсько-англійське шкільництво в одній із провінцій Канади (1984), вказував на неточність статистики щодо шкільництва національних меншин (за винятком францу-

зів) кінця XIX – початку XX ст. Так, у статистиці неможливо було відрізнити менонітів від інших німців, які двомовних шкіл не мали. Неможливо було зібрати точні цифрові дані про українців і поляків, бо англійці довгий час не могли розрізнити ці дві національності, називаючи тих і інших галичанами або «рутенцями». Крім того, українців-переселенців до Канади часто реєстрували як австрійців, угорців, поляків, русинів, галичан, буковинців, росіян, румунів (Білаш, 1984: 9).

По-друге, траплялися випадки, коли вчені не мали надійних джерел для виведення навіть приблизної статистики. Проте це не зупиняло їх перед підрахунками. Так, російський дослідник О. Соболевський (він деякий час працював в Україні) у 1892 р. намагався продемонструвати рівень освіченості в Московській Русі у XV–XVII ст. на основі підписів під різними документами того часу. Академік доводив, що біле духовенство у той час було «поголовно грамотним», бо не зустрічав випадку відсутності підпису священика під документом. Уряд постійно наказував посадським і селянам, якщо вони неграмотні, давати розписуватися за себе своїм «батькам духовним», тобто вважав усіх священиків, де б вони не знаходилися, без винятку грамотними. На жодному з відомих О. Соболевському документів не було вказівки про відмову священика підписатися через безграмотність, або якесь інше свідчення про його безграмотність (зокрема, підпис хрестиком). Навпаки, навіть документи, складені у віддалених місцинах московських володінь у XVII ст. – в Єнісейську 1640 р. і Селенгінську 1697 р., споряджені підписами тамтешніх священиків (Соболевский, 1892: 5–6).

Про грамотність чорного духовенства у О. Соболевського значних джерел не було. Однак у його розпорядженні була чолобитна монахів Кирилового Білозерського монастиря 1582–1583 рр. Вона написана від імені 48 монахів, у тому числі 9 священиків, і підписана 34 з них, у тому числі 7 священиками. З цього, на думку вченого, видно, що поміж старшої братії Кирилового монастиря відсоток грамотних переважав 70%, а з числа ченців-священиків переважав 75 (Соболевский, 1892: 6–7). Схожим чином учений виводив статистику грамотності серед світського класу землевласників (дворян), купецтва, посадських людей, селян та ін. Однак таку статистику не можна вважати певною, бо епізодичність джерел не давала змогу навіть приблизно продемонструвати рівень грамотності населення Московії у XV–XVII ст. На це вказував і В. Родніков, який зауважив: дані О. Соболевського «треба приймати тільки як приблизні» (Родников, 1914: 33).

Львівський дослідник А. Андрохович (1921), намагаючись скласти статистику фреквенції студентів у «*Studium ruthenum*» при Львівському університеті кінця XVIII – початку XIX ст., також зіткнувся з браком джерел. А тому зауважив, що зі «скупих семинарицьких жерел» можна «тільки з трудом» добути число вихованців і стипендітів – слухачів філософії і теології. Попри все, автор усе ж зумів представити певні статистичні дані, причому за наявності кількох показників щодо кількості студентів надавав перевагу меншому (Андрохович, 1925: 64–68).

Проблему достовірності джерел при поданні статистики представив і П. Абрамович (1925–1926), описуючи недавнє минуле Волинського інституту народної освіти (ІНО). Науковець попередив, що не буде обтяжувати читачів статистичними відомостями, які «дуже часто вимагають коментарів і потребують уважного вивчення» (Абрамович, 1925–1926: 3). Одразу ж навів приклад релятивної «статистичної» інформації: коли читаємо, що кількість студентів Волинського ІНО в 1918–1919 рр. становила 234, в 1919–1920 рр. – 320, в 1920–1921 рр. – 614 осіб, а в 1921–1922 рр. – 753 особи, то знову, на думку П. Абрамовича, треба багато знати з історії внутрішнього життя не тільки цього, але й усіх українських ІНО за цей час, щоб зрозуміти ці цифри. «Ясна річ, що в дійсності 753 студентів у нашій ІНО не було ніколи. Але на папері було», – зауважив дослідник (Абрамович, 1925–1926: 3). Безумовно, наведений приклад стосувався достовірності джерел, бо ж «на папері» подавалися дані, які не відповідали дійсності.

Історик освіти С. Сірополко (1937) користувався опублікованими ще О. Лазаревським у журналі «Основа» за 1862 р. статистичними даними про кількість шкіл у полках Гетьманщини на основі полкових книг 1741–1747 рр. Проблема полягала у тому, що інформація збереглася про школи семи полків, причому дані з Миргородського полку були неповними, з огляду на відсутність показників із кількох сотень цієї територіально-адміністративної одиниці. Загалом опрацьовані джерела вказували на наявність 766 полкових (парафіяльних) шкіл. С. Сірополко наголошував, що інформація неповна, але все ж оперував нею: поділив цю суму шкіл на кількість усіх полків Гетьманщини (їх було 10) і отримав начебто середньостатистичний показник кількості шкіл на кожен полк – 110. Відтак зауважив, що приблизно стільки шкіл могло існувати і в кожному з тих трьох полків, щодо яких немає джерел, а тому загальна кількість шкіл в Гетьманщині 1740-х рр.

сягала понад тисячу (Сірополко, 1937: 59–60). Звісно, такий підрахунок був украй неточним, але іншого автор, з огляду на брак і неточність джерел, подати б не зміг.

По-третє, дослідники доволі часто послуговувалися середньостатистичними показниками, які є математично точними, але все ж абстрактними величинами. Згадуваний М. Константинович указував на часту змінюваність учителів початкових шкіл, а відтак короткотривалість їх перебування у конкретних школах. Він порахував час існування шкіл (з 1861) і співставив його з числом переміщень учителів, знайшовши, що середня тривалість перебування вчителя в школі становила один рік і десять з двома третіми місяців (Константинович, 1875: 16). Проте кожен випадок із кожним учителем був індивідуальним явищем, і навряд чи хоча б один з них провів у певній школі саме вказану дослідником тривалість часу.

Подібно М. Константинович захоплювався пошуком середніх показників, причому на основі вже знайдених раніше середніх величин. Зокрема, знову ж оперуючи даними 1873 р., він узяв середню величину класної кімнати (4737 куб. футів) у народних школах і середню кількість учнів на таку ж школу (43,60), відтак знайшов, що на кожного учня припадало 109 куб. футів простору класної кімнати. Далі вчений узяв до уваги середню відвідуваність школи в тому ж році (72%) та уточнив попередній показник: на учня «в дійсності» припадало 173,5 куб.футів, тобто дещо більше половини куб. сажня (Константинович, 1875: 15–16). Насправді ці показники не були пов'язані з дійсністю, хоча б тому, що класні кімнати були різними в різних сільських школах і жодна з них не мала 4737 куб. футів об'єму (сам М. Константинович це визнавав). Крім того, кожного дня певну школу відвідувала різна кількість дітей, тож середній показник 43,60 учнів на школу, з яких 72% її відвідували, спростовувався щоденною фреквенцією дітей в кожній конкретній школі. Як бачимо, середньоарифметичні числа не завжди є адекватними щодо реальності показниками, хоч і математично правильними. Однак саме ці числа часто ставали «фактами» (математично абстрактними), на основі яких вибудовувалися уявлення про історичне минуле.

По-четверте, наводячи статистичні факти, учені подекуди послуговували насправді не цими показниками, а ціннісними критеріями. Так, І. Франко, аналізуючи розвиток середнього шкільництва в Галичині (1884), на основі статистичних розрахунків показав, що на цей край у 1875–1883 рр. у середньому припадало наполовину менше гімна-

зій і реальних шкіл, ніж в іншій частині Цислейтанії (Долитавії). При цьому враховував кількість населення та розміри території: Галичина займала приблизно 25% території Цислейтанії, а чисельність мешканці краю становила також чверть населення зазначеної частини імперії. Натомість зі 163 гімназій Цислейтанії на Галичину припадало 23, тобто майже сьома частина, а з 88 реальних шкіл – всього 6 (дещо більше, ніж 14-та частина). Звідси І. Франко виводив висновок, що в Галичині має бути удвічі більше середніх шкіл (Франко, 1985: 422). У цьому випадку головним показником виступала не так статистична інформація, як прихований принцип: якщо в сусідів так, то й у нас має бути не гірше. Тут бачимо приховану апеляцію до принципу справедливості. У вченого не було об'єктивних показників з приводу того, скільки мало бути середніх шкіл на душу населення. Проте І. Франко вочевидь, уважав, що не менше, ніж у сусідніх регіонах Цислейтанії.

Національні оцінки слугували підтекстом для статистичних даних Г. Григоровича (1926) про румунізацію освіти на Буковині (Григорович, 1926: 136–137) та Ю. Ревая (1929) про мадяризацію шкільництва в Закарпатті у другій половині XIX – на початку XX ст. (Юревич, 1929: 234–238). З метою демонстрації полонізації шкільництва використовував статистичні показники Д. Великанович (Великанович, 1929: 4–7). Широко послуговувався статистикою для демонстрації кількісного зростання шкіл в Чехії й закарпатський дослідник «Адський» (Адський, 1931). Масштабне використання статистичних даних з метою демонстрації кількісних показників розвитку шкільництва бачимо і в працях радянських учених М. Гриценка, М. Гриценка та ін.

Водночас зауважимо, що не всі вітчизняні дослідники захоплювалися статистичним методом. Як зауважує О. Богдашина, декілька істориків-позитивістів визнавали неможливість активного використання статистичного методу через недостатню його розробленість. Зокрема, М. Бережков наприкінці XIX ст. уважав, що від статистичного методу мало користі (Богдашина, 2010: 267). О. Дзеверін у 1960 р. критикував пере-

насичення історико-педагогічних праць статистичними, переважно кількісними показниками про число шкіл та позашкільних закладів у різні періоди і роки, контингенти учителів і учнів, кількість письмених, неписьмених і малописьмених, асигнування на народну освіту, цифровою інформацією про навчальну успішність учнів, охоплення школярів предметними та іншими гуртками, накладі підручників, число книг у бібліотеках, кількість різних культурно-освітніх закладів і т.д. На його думку, статистика потрібна, проте навряд чи можна вважати певну працю у повному розумінні історико-педагогічною, якщо у ній 70 – 80% тексту – статистичні дані (Дзеверін, 1960: 28–29). Подібну позицію зайняв і С. Збандуто (1961), рецензуючи працю Л. Булай про становлення системи освіти в колоніальних країнах. Як зауважив професор, велика кількість статистичної інформації перешкоджає чіткому сприйняттю матеріалу, а тому її слід скоротити (Державний архів Одеської області. Ф. Р-7510. Оп. 1. Спр. 40: 18).

Висновки. Упродовж другої половини XIX – першої половини XX ст. методи історичної статистики («статистичний метод») активно використовувалися українськими дослідниками історії освіти, які прагнули математично окреслити чисельність закладів освіти різного рівня, кількість учнів-студентів і педагогів-викладачів, розмір видатків на освіту впродовж певних історичних періодів.

З іншого боку, використання «статистичного методу» мало й певні недоліки. По-перше, автори часто не мали повної статистики, а використовуючи наявну часткову інформацію, намагалися екстраполювати її на весь об'єкт дослідження. По-друге, траплялися випадки, коли вчені не мали надійних джерел для виведення навіть приблизної статистики. По-третє, дослідники доволі часто послуговувалися середньостатистичними показниками, які є математично точними, але все ж абстрактними величинами. По-четверте, наводячи статистичні факти, учені подекуди послуговували насправді не цими показниками, а ціннісними критеріями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович П. До історії заснування Волинського Інституту Народньої Освіти в Житомері. *Записки Волинського інституту народньої освіти ім. Івана Франка*. 1925–1926. Кн. I. С. 3–16.
2. Адський. Шкільництво в Чеськословацькій Республіці. Шлях виховання й навчання. Львів, 1931. Ч. 2. С. 62–66; Ч. 3. С. 104–118; Ч. 4. С. 139–142; Ч. 5. С. 174–177.
3. Андрохович А. Львівське «Studium ruthenum». *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1925. Т. СXXXVI–СXXXVII. С. 43–105.
4. Білаш Б. Н. Англійсько-Українське шкільництво в державній системі Манітоби. Мюнхен-Вінніпег : Український вільний університет, 1984. 223 с.

5. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків : Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2010. 480 с.
6. Вдовиченко Г., Реммер Т. Позашкільні заклади України за 30 років. Радянська школа. 1947. № 6. С. 31–39.
7. Галів М. Український історико-педагогічний наратив (середина XIX – кінець XX ст.): епістемологічні засади. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2018. 614 с.
8. Галушко К. Ю. Статистика історична. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Statystyka_istorychna.
9. Григорович Г. Освіта на Буковині. *Шлях освіти*. 1926. № 1. С. 130–137.
10. Данилевский Г. П. Харьковскія народныя школы, 1732 – 1845 г. *Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. Харьков : Издание Заленскаго и Любарскаго, 1866. С. 287–403.
11. Державний архів Одеської області. Ф. Р-7510 : Збандуто Степан Федорович, доктор педагогічних наук. Оп. 1. Спр. 40 : Отзывы на научные работы С. Ф. Збандуто 1960–1962 гг. 117 арк.
12. Дзевєрін О. Г. Актуальні завдання історико-педагогічної науки. *Радянська школа*. 1960. № 1. С. 27–34.
13. Константинович М. М. Нѣкоторыя данныя о народномъ образованіи въ Юго-западкомъ краѣ. Киевъ, 1875. 57 с.
14. Коркушко Г. Загальне навчання в передреволюційній Росії. *Шлях освіти*. 1926. № 1. С. 1–8; № 2. С. 18–30.
15. Родников В. История русской педагогики / Издание 3-е. Киев : Издание Книжного Магазина Н.Я. Оглоблина, 1914. 123 с.
16. Сірополко С. Історія освіти на Україні. *Шлях виховання й навчання*. Львів, 1937. Кн. 2 і 3. С. 1–174.
17. Соболевский А. И. Образованность Московской Руси XV–XVII веков / Издание 2-е. СПб. : Типография М. Меркушева, 1894. 26 с.
18. Томашівський С. Шкільництво на Угорщині й Русини. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1905. Т. LXVII. Кн. V. С. 7–13.
19. Франко І. Наші народні школи і їх потреби (Реферат на вічу снятинським).
20. *Народ. Орган руско-української радикальної партії*. 1892. № 7-8. С. 100–104.
21. Юрєвич (Ревай Ю.). Наше школьництво в десятом році самостойности ЧСР. Учитель. Ужгород, 1928. Ч. 8–10. С. 251–254; 1929. Ч. 7–8. С. 232–239.
22. Франко І. Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883. Франко І.Я. *Зібрання творів у 50-и томах*. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 46. Кн. 1. С. 418–434.
23. Великанович Д. Пару слів про організацію шкільництва зокрема про комасацію (sieci szkolne) в Польщі. *Шлях навчання і виховання*. Львів, 1929. Ч. 3. С. 3–8.

REFERENCES

1. Abramovych, P. (1925–1926). Do istorii zasnovannia Volynskoho Instytutu Narodnoi Osvity v Zhytomiri [To the history of the Volyn Institute of Public Education in Zhytomyr]. *Zapysky Volynskoho instytutu narodnoi osvity im. Ivana Franka* [Notes of the Volyn Institute of Public Education]. Kn. I. Pp. 3–16. [in Ukrainian]
2. Adskiy. (1931). Shkilnytstvo v Cheskoslovatskii Respublitsi [Schooling in the Czechoslovak Republic]. *Shliakh vykhovannia y navchannia* [The way of education and training]. Lviv, №. 2. pp. 62–66; №. 3. pp. 104–118; №. 4. pp. 139–142; №. 5. Pp. 174–177. [in Ukrainian]
3. Androkhovych, A. (1925). Lvivske “Studium ruthenum” [“Studium ruthenum” in Lviv]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv. Vol. CXXXVI – CXXXVII. Pp. 43–105. [in Ukrainian]
4. Bilash, B. N. (1984). Anhliisko-Ukrainske shkilnytstvo v derzhavnii systemi Manitoby [English-Ukrainian schooling in the state system of Manitoba]. *Miunkhen-Vinnipeg : Ukrainskyi vilnyi universytet*, 223 p. [in Ukrainian]
5. Bohdashyna, O. M. (2010). Pozytyvizm v istorychnii nauksі v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XX st.) [Positivism in historical science in Ukraine (60's of the XIX – 20's of the XX century)]. Kharkiv : Vyd-vo Virovets A.P. “Apostrof”, 480 p. [in Ukrainian]
6. Vdovychenko, H., Remmer, T. (1947). Pozashkilni zaklady Ukrainy za 30 rokiv [Out-of-school institutions of Ukraine for 30 years]. *Radianska shkola* [Soviet school]. № 6. Pp. 31–39. [in Ukrainian]
7. Haliv, M. (2018). Ukrainskyi istoryko-pedahohichnyi naratyv (seredyna XIX – kinets XX st.): epistemolohichni zasady [Ukrainian historical and pedagogical narrative (mid-XIXth – late XXth century.): epistemological principles]. *Drohobych : Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka*, 614 p. [in Ukrainian]
8. Halushko, K. Yu. (2012). Statystyka istorychna [Historical statistics]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Statystyka_istorychna [in Ukrainian]
9. Hryhorovych, H. (1926). Osvita na Bukovyni [Education in Bukovyna]. *Shliakh osvity* [The path of education]. № 1. Pp. 130–137. [in Ukrainian]
10. Danylevskiy, H. P. (1866). Kharkovskiiia narodnyia shkoly, 1732 – 1845 g. [Kharkov public schools, 1732 – 1845] *Ukrainskaia starina. Materialy dlia istorii ukrainskoi literatury y narodnago obrazovaniia* [Ukrainian antiquity. Materials for the history of Ukrainian literature and public education]. Kharkov : Izdanie Zалenskаho i Liubarskаho. Pp. 287–403. [in Russian]
11. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. R-7510 : Zbanduto Stepan Fedorovych, doktor pedahohichnykh nauk. Op. 1. Spr. 40 : Otyzyvy na nauchnye raboty S. F. Zbanduto 1960–1962 gg. 117 p. [in Russian]
12. Dzeverin, O. H. (1960). Aktualni zavdannia istoryko-pedahohichnoi nauky [Actual tasks of historical and pedagogical science]. *Radianska shkola* [Soviet school]. № 1. Pp. 27–34. [in Ukrainian]

13. Konstantinovich, M. M. (1875). Nekotoryia dannyia o narodnom obrazovanii v Yuho-zapadnom krae [Some data on public education in the South-Western region]. Kyev. 57 p. [in Russian]
14. Korkushko, H. (1926). Zahalne navchannia v peredrevoliutsiinii Rosii [General education in pre-revolutionary Russia]. *Shliakh osvity* [The path of education]. № 1. Pp. 1–8; № 2. Pp. 18–30. [in Ukrainian]
15. Rodnikov, V. (1914). Istoriia russkoi pedagogiki [History of Russian pedagogy] / Izdanie 3-e. Kyev : Izdanie Knyzhnago Magazina N.Ia. Ogloblina. 123 p. [in Russian]
16. Siropolko, S. (1937). Istoriia osvity na Ukraini [History of education in Ukraine]. *Shliakh vykhovannia y navchannia* [The way of education and training]. Lviv, Kn. 2–3. Pp. 1–174. [in Ukrainian]
17. Sobolevskiy, A. Y. (1894). Obrazovannost Moskovskoi Rusi XV–XVII vekov [Education of Moscow Russia XV–XVII centuries] / Izdanye 2-e. SPb. : Tipografia M. Merkusheva. 26 p. [in Russian]
18. Tomashivskiy, S. (1905). Shkilnytstvo na Uhorshchyni y Rusyny [Schooling in Hungary and the Ukrainians]. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv. Vol. LXVII. Kn. V. Pp. 7–13. [in Ukrainian]
19. Franko, I. (1892). Nashi narodni shkoly i yikh potreby (Referat na vichu sniatynskim) [Our public schools and their needs (Speech on the meeting in Snyatyn)]. *Narod. Orhan rusko-ukrainskoi radykalnoi partii* [People. Newspaper of the Russian-Ukrainian Radical Party]. № 7–8. Pp. 100–104. [in Ukrainian]
20. Franko, I. (1985). Seredni shkoly v Halychyni v rr. 1875–1883 [Secondary schools in Galicia in the years 1875–1883]. *Franko I.Ia. Zibrannia tvoriv u 50-y tomakh* [Collection of works in 50 volumes]. Kyiv : Naukova dumka. Vol. 46. Kn. 1. Pp. 418–434. [in Ukrainian]
21. Iurevych (Revai, Yu.). (1928–1929). Nashe shkolnytstvo v desiatom rots'ї samostoinosty ChSR [Our schooling is in the tenth year of independence of Czechoslovakia]. *Uchytel* [The Teacher]. Uzhhorod, 1928. №. 8–10. Pp. 251–254; 1929. № 7–8. Pp. 232–239. [in Ukrainian]
22. Velykanovych, D. (1929). Paru sliv pro orhanizatsiiu shkilnytstva zokrema pro komasatsiiu (sieci szkolne) v Polshchi [A few words about the organization of schooling, in particular about the consolidation (sieci szkolne) in Poland]. *Shliakh navchannia i vykhovannia* [The path of learning and education]. Lviv. № 3. Pp. 3–8. [in Ukrainian]